

Mads Daugbjerg

Mads Daugbjerg er lektor i antropologi ved Aarhus Universitet. Hans forskning fokuserer især på spørgsmål om kulturarv, erindring og national identitet, og om turisme som kulturelt fænomen og praksis. Han har blandt andet arbejdet med betydningen og brugen af historiske slagmarker som Dybbøl i Danmark og Gettysburg i USA, og med de talrige måder, sporene fra fortiden bliver rekonstrueret, genopført eller på anden måde aktiveret i nutiden på. Dette arbejde er blandt andet publiceret i internationale tidsskrifter som *The International Journal of Heritage Studies*, *History & Anthropology*, *Museum & Society*, *Critical Military Studies* og *Ethnos*, samt i diverse dansksprogede tidsskrifter.

Nøgleord: bunkers, kulturarv, fredning, erindring, Anden Verdenskrig

VOLD OG VOLDE I ET STORMFULDT LANDSKAB

Om krigens spor af beton langs den jyske vestkyst

Denne artikel fokuserer på de mange ruiner af bunkers fra Anden Verdenskrig, som stadig sætter deres præg på den jyske Vesterhavskyst. Dens anliggende er at undersøge denne tunge, komplekse og uafklarede kulturarv, der i dag er vokset sammen med kystlandskabets natur, i en nutids- og efterkrigsoptik. Empirisk materiale fra et nyligt forsknings- og udviklingsprojekt, der søgte at udnytte et af de tidligere tyske forsvarsanlæg på nye måder, suppleres med historiske eksempler og diskuteres i lyset af kulturteoretisk litteratur, der ikke alene ser bunkerne som historiske spor, men også som æstetisk-arkitektoniske strukturer med fortsat appel og fascinationskraft.

I årene 1945-46 stod Jagtraadet, som var et organ under det danske Landbrugsministerium, bag en dokumentarisk stumfilm med titlen *Besættelsesfilmen* –

Krigens Spor i dansk Natur.¹ De dystre sort-hvide optagelser indledes med en rammesættende tekst:

Dette er ingen Jagtfilm i almindelig Forstand, men mere en Kulturfilm på jagtligt Grundlag. Danmarks Jægere er Naturelskere. Kun et Faatal kan danne sig et Skøn over de Skader, der er sket. Denne Film – optaget kort efter Besættelsen – viser en Del af Ulykkerne, der aldrig maa glemmes, men snarest udslettes.

Allerede af det korte anslag forstår man, at vi har at gøre med noget, der er svært præcist at genrestemme. Modsætningen mellem ”jagtfilm i almindelig forstand” og ”kulturfilm på et jagtligt grundlag” er ikke helt nem at begribe, men det er tydeligt, at jægerne er ude i et ærinde, der for dem skærer på tværs af de gængse kategorier natur og kultur. Filmen dokumenterer herefter gennem 40 minutters rolige panoreringer de omfattende infrastrukturelle indgreb i det jyske landskab, som krigsårene resulterede i. Der vises tavse optagelser fra en række forladte bunkerstillinger og andre militære installationer, akkompagneret af korte, indignerede mellemtekster, som ofte refererer dels til byggeriernes uhyrlige anlægsomkostninger, dels til de spolerede jagtmuligheder. Her er fire eksempler:

Falske, uskyldigt udseende Klitter [ved Hanstholm] skjuler enorme Ammunitionslagre og vældige Kanonstillinger af Beton i flere Etager til ca. 50 Millioner Kr. Stykket.

Flygtningelejren ved Oxbøl. Før et af Danmarks bedste Kronvildtterræner. Nu vor sjette største og mest trøstesløse By med ca. 40.000 Indbyggere. Ca. 100 km Veje er anlagt. Der er Uro overalt.

Karup Flyveplads dækker Tusinder af ha., der før var blandt Danmarks bedste Urfugle-Terræner.

Store Sandgrave [ved flyvestationen i Tirstrup] danner slemme Ar i Terrænet, men de tilsaas allerede nu med Gyvel og vil om faa Aar fremtræde som glimrende Vildtremiser.

Besættelsesfilmen synes båret af en fortørnet, patriotisk ånd og en stærkt følt forpligtelse til (haste-)dokumentation og folkeoplysning. Noget handler om at syn-

1 Filmen kan ses via dette link: <https://filmcentralen.dk/museum/danmark-paa-film/film/besaettelsesfilmen-krigens-spor-i-dansk-natur> (besøgt 7/10 2021). Alle citater er gengivet fra de mellemtekster, som er en integreret del af stumfilmen.

liggøre de risici, som på dette tidspunkt stadig lurer i det hærgede, men også sært dragende efterkrigslandskab. En mellemtekst advarer for eksempel: ”Ved Stranden og i Klitterne ligger allehaande, mystiske Ting. Spændende Legetøj for en rask Dreng – men dødsens farligt.” Midt i vreden over ødelæggelserne af det nationale landskab rummer filmen også en appel til at tage fælles ansvar for den oprydning og genopretning, der forudsættes at følge. Dette bliver eksplicit i filmens sidste mellemtekst, som lyder: ”De fremmede er borte, Uvejret er ovre – men truende Skyer driver endnu over Landskabet og maner til maalbevidst Arbejde og Genopbygning for alle – ogsaa for Danmarks Jægere.”

Denne artikel handler om de mange *bunkers* fra Anden Verdenskrig, der stadig henligger i forskellig stand og statur rundt omkring i Danmark. Den fokuserer på, hvordan de forfaldne betonanlæg opfattes og påvirker livet omkring sig i dag. Selvom vore dages syn på bunkerne adskiller sig fra Jagtrådets følelsesladede respons fra de allerførste efterkrigsår, er flere af de underliggende spændinger og spørgsmål fra dengang stadig relevante. Bunkerne, eller det, som resterer af dem, er stadig vanskelige at kategorisere. De er ikke en del af naturen, og dog er de vokset så tæt sammen med den, at det ofte er umuligt at trække grænsen mellem det naturlige og det menneskeskabte. Det ”målbevidste arbejde” med oprydning og genopretning, som Besættelsesfilmen forkyndte, viste sig snart at være uoverkommeligt, i hvert fald for dem, der havde set frem til en total bortfjernelse af fremmedelementerne og en tilbagevenden til en tidligere naturtilstand.² Filmens og datidens klare sondringer mellem de påtvungne, udefrakommende monstrøsiteter og den uskyldige danske natur sandede med tiden noget til i klitlandskabet. Bunkerne er modsætningsfyldte: de er både grimme og smukke, både frastødende og fascinerende, både urokkelige og kuldkastede. De omtales ofte i Danmark som ”tyske”, men er hovedsageligt bygget af danske arbejdere. Om de bør beskyttes og bevares for eftertiden – og om de overhovedet bør betragtes som en del af den danske kulturarv, som museerne er lovmæssigt forpligtet til at sikre – er stadig åbne spørgsmål.³ De formelle ejerskabs- og ansvarsforhold omkring anlæggene er ofte uklare.⁴

Jeg vil indkredse og eksemplificere denne ambivalens og bunkerruinernes betydning som materielle og kulturelle agenter eller katalysatorer. Med dette mener jeg, at bunkerne *gør* noget; noget finder sted omkring dem; de ansporer og har siden 1945 ansporet til forskellige typer reaktion, handling eller mobilisering, dels i kraft af deres dystre symbolik, men også på grund af deres materialitet og fysiske samspil med omgivelserne. I den internationale litteratur betegnes denne type

2 Se Dahl 2018 om diskussionen om demontering og fjernelse af bunkerne.

3 Museumsloven kan tilgås på <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2014/358> (besøgt 13/10 2021). Om bunkerne som mulig (dansk) kulturarv, se Hansen og Jensen 2014, s. 302–18; Dahl 2019, s. 193–202.

4 Dahl 2018, s. 188–89.

fortidsspor oftest som en ”vanskelig” eller ”negativ” kulturarv.⁵ I min analyse bliver vanskelighederne især knyttet til bunkernes uafklarede status: hvad er de overhovedet, og hvad gør de overhovedet, i dag? Artiklens primære empiri stammer fra et nyligt projekt om turismeudvikling, jeg deltog i i Ringkøbing-Skjern kommune, hvori de efterladte betonblokkes fortsatte evne til at røre sindene blev tydelig.

Jeg er primært optaget af bunkerne som omdrejningspunkter for nutidige problemstillinger, men disse kan kun forstås i deres historiske kontekst. Derfor trækker jeg på litteratur, både dansk og international, der opridses og behandler Atlantvoldens relativt korte historie. Hvad den dansksprogede angår, står jeg især på skuldrene af udgivelser, der udspringer fra to betydelige, nylige forskningsindsatser, dels et sydvestjysk samarbejde, hvis hovedresultater er publiceret i 2014-antologien *Bunkers – Atlantvoldens perspektiver i Danmark*, og dels det kollektive projekt *Atlantvolden i Nordjylland*, hvorfra et stort tobindsværk med samme titel udkom i 2018.⁶ Fra sidstnævnte vil jeg endvidere fremhæve Chrestina Dahls ph.d.-afhandling, der med basis i nordjyske eksempler rummer en grundig kortlægning og analyse af bunkernes virkningshistorie fra 1945 til i dag, og som ligesom mit eget arbejde er inspireret af internationale strømninger indenfor studier af materialitet og kulturarv.⁷

I tillæg til denne historiske situering af de danske bunkerlevn søger jeg inspiration fra den æstetisk, arkitektonisk og fænomenologisk orienterede litteratur, der har sit udspring i den franske byplanlægger og kulturteoretiker Paul Virilios arbejde. I den eksisterende danske forskning om bunkerne, der primært er historisk-empirisk i sin orientering, har denne type opmærksomhed på anlæggenes atmosfære, appel og sensoriske kvaliteter ikke indtil nu været et hovedspor.⁸ Artiklen her kan derfor ses som et forsøg på at koble denne type oplevelsesmæssige overvejelser og indsigter fra den internationale litteratur om bunkerne sammen med de historiske udviklinger og specificiteter, der har sat deres præg på et konkret, dansk bunker- og kystlandskab i Houvig lidt nordvest for Ringkøbing.

5 Macdonald 2009; Meskell 2002.

6 Hansen og Rheinheimer (red.) 2014; Andersen 2018; Andersen (red.) 2018.

7 Dahl 2019. Jeg takker Chrestina Dahl for adgang til den endnu upublicerede afhandling.

8 Se dog Haakonsen 2010 og Nielsen 2018 for to dansksprogede bidrag, der tager Virilios arbejde op. Dahl trækker i sin afhandling ikke på Virilio, men bruger den hollandske historiker Eelco Runias teorier om nærvær (*presence*) til at argumentere for en umiddelbar oplevelsesdimension, som ligger hinsides den rationelle tilegnelse af viden – og som på visse stræk nærmer sig Virilio. Se Runia 2006a; 2006b.

Kultur eller natur? En kuldsejlet bunker på stranden nær Houvig benyttes til ophold og solbadning på en sommerdag. Foto af forfatteren.

Atlantvolden: historien og dens forskydninger

Fra vinteren 1941/42 betød den vigende tyske krigslykke på Østfronten, at planerne om et udbygget kystforsvar langs atlanterhavskysten tog fart. I Danmark såvel som i andre besatte lande havde dette indtil da ikke haft høj prioritet.⁹ Men med de stadig flere tyske tropper, der måtte indsættes i kampene mod Den Røde Hær, kom der fra foråret 1942 skub i bunkerbyggerierne langs hele den besatte vesteuropæiske kyst fra den fransk-spanske grænse til Nordnorge. Det tyske rationale var, at ”beton skulle erstatte de soldater, der ikke kunne undværes på Østfronten”.¹⁰ En ordre afgivet af værnemagtens overkommando 14. december 1941 blev startskuddet til det enorme byggeri, som i den nazistiske propagandamaskine snart skulle blive kendt som ”Atlantvolden” (*der Atlantikwall*).¹¹ Byggeriet blev lagt i hænderne på *Organisation Todt* (OT), en tysk, statslig entreprenørhæder opkaldt efter sin grundlægger, ingeniør Fritz Todt, der tidligere havde ledet konstruktionen af den moderne *Autobahn* og af den såkaldte Vestvold langs den tysk-franske grænse. Selvom den nye Atlantvold aldrig blev en egentlig,

9 Dog var værnemagten i Danmark allerede i november 1940 påbegyndt konstruktionen af et omfattende artilleribatteri ved Hanstholm, der fra krigens begyndelse ansås som et nøglepunkt for at forhindre britisk indtrængen i Skagerrak. Andersen 2018, s. 56–73.

10 Jensen 2014, s. 32.

11 Andersen 2007, s. 95.

fortløbende forsvarsmur, var der tale om et byggeri af kolossale proportioner, et vidtstrakt netværk af beton, som bandt det besatte Vesteuropa infrastrukturelt sammen til et sammenhængende militært rum, der i en nazistisk optik samtidig kunne materialisere idéen om Stortyskland.¹² I sin bog om OT's aktiviteter i Norge lægger Kjetil G. Andersen stor vægt på Hitlers besættelse af tanken om nødvendigheden af "rum" – som i nøglebegreberne *Lebensraum* og *Grossraum*¹³ – og på hans fascination af den moderne teknik og ingeniørkunst, som han mente kunne forme og virkeliggøre disse nye rum:

For Hitler var byggingen på én og samme tid både realpolitik og symbolpolitik. Han skaffet seg oppslutning i befolkningen gjennom bygging, forberedte krigen gjennom bygging, og brukte byggingen til å mane fram bildet av det som skulle komme etter at den endelige seieren var vunnet.¹⁴

Som bygherre indgik OT kontrakter med underentreprenører og private firmaer i de forskellige besatte lande.¹⁵ Hvad angår selve det manuelle arbejde, blev Atlantvolden til gennem en ekstrem og forceret arbejdsindsats af mere end én million arbejdere af mange nationaliteter.¹⁶ Mens OT i andre besatte lande indskrev store mængder tvangsarbejdere, herunder krigsfanger, til byggeriet, blev den danske del af Atlantvolden næsten udelukkende bygget af danske arbejdere rekrutteret på ordinære vilkår.¹⁷ Dette skyldtes først og fremmest den danske regerings samarbejdslinje og ønske om, "at tyske byggearbejder i Danmark blev udført af danske entreprenørfirmaer".¹⁸ Selvom bunkerne i Danmark ofte omtales som "tyske", er de derfor i materiel og praktisk forstand resultaterne af en udpræget grad af dansk-tysk samarbejde og fælles indsats.¹⁹ Nogle af Vestkystens travleste områder, for eksempel omkring Thisted og Esbjerg, tiltrak arbejdere og sjak fra hele landet og oplevede deciderede byggeboom og nærmest *Klondyke*-lignende tilstande.²⁰

Som bekendt kunne "volden" ikke holde fjenden ude. Den blev gennembrudt med de allieredes landgang på Normandiets strande på "D-dag" 6. juni 1944 og har groft sagt siden da eksisteret som ruiner; en tung, uønsket stribe af overflø-

12 Tzalmona 2013, s. 140.

13 Andersen 2021, s. 42–43; se også Klinke 2018, s. 22–44.

14 Andersen 2021, s. 35, original kursiv.

15 Jensen 2014, s. 32.

16 Tzalmona 2011, s. 777.

17 Hansen og Rheinheimer 2014, s. 7.

18 Christensen et al. 1997, s. 22.

19 Diskussioner om arbejdets organisering, herunder de moralske spørgsmål vedrørende samarbejde med besættelsesmagten, kan findes i Christensen et al. 1997; Hansen og Lundtofte 2014 (begge med empirisk vægt på Sydvestjylland) og Knudsen 2018 (med fokus på Nordjylland). Om de danske entreprenørfirmaers position og forsøg på at manøvrere gennem krigsårene, se Andersen 2005.

20 Knudsen 2018; Hansen og Lundtofte 2014.

dig beton i den europæiske vandkant. Opfattelsen af bunkerne i de respektive lokalsamfund og "værtsnationer" har siden varieret over tid. Det er næppe overraskende, at de helt tidlige, stærkt fordømmende sort/hvide perspektiver, som vi for eksempel fandt i Besættelsesfilmen, med tiden har forskudt sig. En række studier, både danske og udenlandske, har søgt at udsondre forskellige faser i bunkernes efterkrigshistorie.²¹ Selvom detaljerne varierer fra sted til sted, er det karakteristisk, at udviklingen løber fra tidlige, stærkt uforsonlige opfattelser, over forsøg på ignorering eller glemsel og til senere bevidste musealiserings- og turismeindsatser. I sit studie af bunkerne på de engelske Kanaløer identificerer Gilly Carr eksempelvis fire delvist overlappende faser, som hun opsummerer under overskrifterne "erasure" (i årene 1945–53), "amnesia and disguise" (1950'erne–1970'erne), "rehabilitation and restoration" (fra 1977 til i dag) og "contestation and memorialisation" (fra 1998 til i dag).²² Lulu Anne Hansen og Mette Bjerrum Jensen dokumenterer i deres analyse af dansk avismateriale om bunkerne, hvordan ikke kun anlæggene selv, men også de folk, der bemandede dem, i de senere år er blevet genstand for nyfortolkning.²³ Et bemærkelsesværdigt eksempel er den decideret positive italesættelse af en specifik, tidligere tysk soldat, en ældre mand, som de danske medier opsporede i 2008 i forbindelse med det såkaldte Kryle-fund.²⁴ Gerhard Saalfeld, som han hed, havde været udstationeret netop her som 17-årig, og genså nu "sin" genfundne bunker lidt nord for Søndervig for første gang i mere end 60 år.²⁵ De danske medier beskrev ham hverken som ond eller moralsk fordærvet, men derimod nærmest over én kam som et ansvarsløst offer for den nazistiske krigsmaskine, et grundlæggende godt menneske, hvis gensyn med bunkeren rørte ham dybt og gav anledning til almenmenneskelige refleksioner over krigens gru.²⁶ Forsoning og universelle budskaber havde afløst tidligere epokers nationale antagonisme. En TV-dokumentar fra 2013 gik så langt som til at vinkle Saalfeld som "den gode tysker".²⁷

Bunker Film Festival 2018, del I: komplicerede kontekster

I årene 2016-19 deltog jeg i et forsknings- og udviklingsprojekt i Ringkøbing-Skjern Kommune, der sigtede mod at gentænke kystturismen i området, som er

21 Se fx Tzalmona 2013; Carr 2014; Hansen og Jensen 2014; Dahl 2019.

22 Carr 2014, s. 83–140.

23 Hansen og Jensen 2014.

24 Hansen og Jensen 2014, s. 296–300.

25 Se også Ringskou 2012; Anthonisen 2014.

26 Hansen og Jensen 2014, s. 300.

27 Pågældende episode i den ni afsnit lange TV-dokumentar *Bunkerne kan tilgås på <https://www.tvmidtvest.dk/bunkerne/bunkerne-6-den-gode-tysker> (besøgt 6/10 2021).*

domineret af sommerhusferier og mange tyske besøgende.²⁸ Projektet var sat i søen for at udvikle og afprøve alternative bud på nye oplevelser eller ferieformer, og det var en central ambition at overskride det gennemgående branchemæssige skel mellem kultur- og naturturisme. Allerede efter vores første kortlægninger fremstod kystens markante ruiner fra Atlantvolden som oplagte arenaer for en af projektets ”interventioner”.²⁹ Dette begreb anvendte vi med inspiration fra blandt andre George Marcus og Adolfo Estalella til at beskrive de udviklingsprocesser, vi søgte at involvere vores lokale samarbejdspartnere i.³⁰ I takt med projektets indsamling af data og viden tog idéen om at organisere en lille, alternativ filmfestival til afvikling i selve bunkerlandskabet, form.

Vestkystbunkernes formelle ejendomsretlige, beskyttelsesmæssige og adgangsmæssige status er kompleks og i nogen grad uafklaret. Ingen af dem er underlagt fredning, hverken som bygninger eller som fortidsminder – afgørelser, der i givet fald skal træffes af Slots- og Kulturstyrelsen – og de er heller ikke fra statslig side blevet udpeget som bemærkelsesværdig kulturarv eller som anlæg af særlig national betydning. En igangværende lovrevision sigter dog mod at skabe klarere linjer.³¹ I Ringkøbing-Skjern kommune har det lokale museum ingen bevarings- eller forvaltningsmæssige forpligtelser i relation til bunkerne, men udbyder dog guidede gåture i klit- og bunkerlandskabet to gange om ugen i sommerhalvåret.

28 Projektets titel var *Rethinking Tourism in a Coastal City – Design for New Engagements*. Dets primære finansiering var en bevilling fra Innovationsfonden (case no. 5154-00003B). Projektet er afrapporteret i Ifversen 2018.

29 Holdet bag projektet bestod af forskere fra Aarhus Universitet og Arkitektskolen i Aarhus, og de indledende kortlægninger blev foretaget i 2016-17 sammen med hold af studerende fra Aarhus Universitets kandidatuddannelser i *Sustainable Heritage Management* og *Oplevelsesøkonomi*, samt fra Arkitektskolen. De centrale lokale partnere for interventionen omkring bunkerne var Ringkøbing-Skjern kommune, Ringkøbing-Skjern Museum og Ringkøbing Biograf.

30 Se fx Marcus 2000; Marcus og Holmes 2008; Estalella og Criado 2018. Grundtanken i denne tilgang er, at etnografisk orienteret feltforskning og dataindsamling ikke (længere) foregår alene ved at forskeren betragter og deltager i det levede liv, med også ved at denne sammen med lokale samarbejdspartnere – ikke længere blot ”informerter” – iværksætter begivenheder eller indgreb, der dels skaber noget nyt og afprøvende, dels i processen kaster data og refleksioner af sig, som ellers ville være vanskelige at få adgang til. I andre beslægtede skoler indenfor design og arkitektur tales om ”research through design” (Zimmerman et al. 2007; Gaver 2012) og om prototyping eller ”provotyping” (Mogensen 1992; Boer og Donovan 2012), et begreb, der henviser til, at frembragte designs i nogle tilfælde bevidst sigter mod at fremprovokere respons og stillingtagen fra brugeren.

31 Der skelnes i Danmark mellem beskyttede fortidsminder med hjemmel i Museumsloven og fredede bygninger med hjemmel i Bygningsfredningsloven (foruden forskellige typer naturfredning). Museumsloven beskytter de synlige fortidsminder, herunder forsvarsanlæg, idet de dog hidtil har skullet være ældre end 100 år for automatisk at blive betragtet som minder i lovens forstand. Efter en lovrevision, som pågår i 2022, vil forsvarsanlæg anlagt senere end 1865 være beskyttet, så snart de er meddelt beskyttede fra Slots- og Kulturstyrelsen – og dermed ikke længere være omfattet af en principiel, automatisk beskyttelse, når de ”fylder” 100 år. Også inden for bygningsfredningen opererer man med en 100-års hovedregel, som dog kan fraviges i særlige tilfælde, som det for eksempel er sket med to nyligt fredede bunkeranlæg fra Den Kolde Krigs tid, Stevnfortet og Regan Vest.

De bunkeranlæg, vi håbede at få lov at benytte til vores filmvisninger, befinder sig på private sommerhusmatrikler. Disse strækker sig ikke blot ned på stranden, men også i visse tilfælde nogle hundrede meter ud i havstokken. Det betyder, at alle, som færdes i klitterne og på stranden, principielt færdes på privat grund – dog typisk uden at være klar over det, da terrænet er åbent og der ikke er opsat hegn. Grundejerne, vi diskuterede vores projektidéer med, var alle tilhængere af åbenhed og modstandere af hegn, om end nogle udtrykte irritation over mængden af trafik og turister i området. Åbenheden er i nogen grad lovbestemt: Naturbeskyttelsesloven tilsiger, at offentligheden har adgang til de danske strande, også de privatejede, herunder at man må ”gøre kortvarigt ophold” på dem.³² Disse adgangsbestemmelser ændrer dog ikke på, at de bunkers, der ligger på privat grund eller strand, tilhører grundejeren, som altså – i hvert fald principielt – kan gøre med dem, hvad han/hun ønsker. Dog begrænses denne frihed af det faktum, at en stor del af dem befinder sig inden for den såkaldte klitfredningslinje, der løber indtil 300 meter fra vandkanten, hvor det som udgangspunkt er forbudt at foretage indgreb. Med andre ord: Selvom bunkerne ikke i sig selv er beskyttede, er naturen omkring dem det ofte.

Hvad man ”må” med en given (ruin af en) bunker, og hvem der kan og bør give tilladelser og adgang til hvad, er med andre ord langt fra ligetil at afklare. I den aktuelle sag søgte vi dispensation ved Kystdirektoratet til midlertidige indgreb inden for klitfredningslinjen, sikkerhedsgodkendelser fra det kommunale beredskab, og traf aftaler om adgang med de to relevante grundejere. Den overordnede pointe er imidlertid, at bunkerne befinder sig i en gråzone af administrative og juridiske bestemmelser, og at de på flere måder er ukategoriserbare. På trods af deres massive og påtrængende materialitet synes de at falde ned mellem de bureaukratiske revner i et i øvrigt gennemreguleret dansk landskab. Ligesom i jægerens film er de både-og eller måske snarere hverken-eller; hverken helt natur eller kultur, hverken helt private eller offentlige, hverken helt tilgængelige eller fuldstændig forseglede. Endvidere kan man sige, at de relevante fredningsmæssige rammeværker, henholdsvis Museumsloven og Bygningsfredningsloven (administreret af Kulturministeriet) og Naturbeskyttelsesloven (administreret af Miljøministeriet), tjener til at opretholde en operationel distinktion mellem kultur og natur som adskilte sfærer. Man kan frede et stykke kultur – som ”fortidsminde” eller som ”bygning” – eller man kan frede et stykke natur, og grundtanken er, at disse er væsensforskellige entiteter. Men hvad med ruinøse betonstrukturer, som befinder sig dybt indlejret i og sammenfiltret med et ”naturskønt” og fredet landskab? Der er vel at mærke tale om landskaber, hvis fortsatte fredelighed og naturskønhed ofte forudsætter kontinuerlig, omfattende regulering, for eksempel i

32 Naturbeskyttelseslovens §22; <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2019/240> (besøgt 13/10 2021).

Ildevarslende information: Et delvist begravet advarselsskilt i klitterne ved Houvig kundgør, at færdsel i bunkerområdet foregår "på egen risiko" uden at specificere farens karakter yderligere. Foto af forfatteren.

kraft af sandfodring og diverse indsatser mod invasive plante- og dyrearter. Altså menneskeskabte tiltag, der kan siges at tjene til at opretholde de konventionelle skel og rene linjer mellem natur og ikke-natur – til trods for at selvsamme tiltag i praksis består af sammenviklinger af naturlige, kulturelle, teknologiske og videnskabelige processer og kræfter. Som nævnt går samme skarpe grundskel igen i turismesektoren, hvor natur- og kulturturisme typisk opfattes som to forskellige (forretnings)områder, og også i mange akademiske studier af turisme.³³

Alle disse rene linjer synes bunkerne at opponere mod, og vores projekt rummede som nævnt en hensigt om at søge at nedbryde de vandtætte begrebs- og erkendelsesmæssige skotter mellem (det som opfattes som hørende under) kultur og natur. Med filmfestivalen søgte vi netop ikke at definere bunkerne, men snarere at udnytte og udforske gråzonerne, de porøse grænser og de indbyggede modsætninger. Idéen var at vise film, der på forskellig vis kunne finde tematisk eller oplevelsesmæssig klangbund i de særprægede omgivelser *in-situ*, såvel indeni som udenpå udvalgte bunkers. Vi skrev i vores PR-materiale, at vi tilbød publikum stedspecifikke "kultur-naturlige" helhedsoplevelser. Tanken var, at de særprægede, rå og (i deres oprindelige funktion) ugæstfri rammer kunne suppleres og forstærke filmenes æstetiske kvaliteter. I stedet for at betragte bunkerne

33 Bell et al. 2007 og Richards 1996 er eksempler på denne tendens. Se diskussion og kritik af skellet i Pålsson 2013. Ringkøbing-Skjern kommune, hvor vi arbejdede, *brander sig selv* som en udpræget naturdestination under sloganet "Naturens Rige". Se for eksempel kommunens logo på www.rksk.dk, (besøgt 14/10 2021).

alene som uvelkomne forstyrrelser i landskabet forsøgte vi at iscenesætte dem som stemningssættende oplevelsesrum; som arenaer, hvor særegne sanseindtryk kunne vækkes og forstærkes i anlæggenes samspil med filmenes kunstneriske kvaliteter. Udover at afprøve bunkernes potentiale som rum for oplevelsen af levende billeder var det også et mål at koble lokale entreprenører, entusiaster og institutioner sammen i nye konstellationer og sammen med turister – herunder allerhelst nye målgrupper som for eksempel film- og historie-interesserede unge fra de større danske byer. Det var ikke mindst en ambition at tiltrække en del af områdets mange tyske turister.

I mit fokus på de beskrevne ”sammenviklinger” mellem menneskelige og ikke-menneskelige aktører, og i bestræbelserne på at overskride gængse distinktioner og kategorier og i stedet udforske, hvordan disse etableres og opretholdes, er jeg inspireret af kulturanalytiske tilgange som Aktør-Netværk-Teori (se fx Latour 1999; 2005) og af den beslægtede miljø- og landskabsorienterede antropologi, som Anna Tsing (fx 2015; 2017) er en af hovedskikkelserne inden for. Mere generelt er mit arbejde farvet af – og del af – den bølge af nyere, kritiske studier af kulturarv, som analyserer kulturarv og beslægtede begreber netop *ikke* som faste, givne størrelser, men som resultater af sociale, materielle, historiske og politiske processer og kampe (Smith 2006; Harrison 2013; Winter 2013). I dansk sammenhæng er også Dahl inspireret af Aktør-Netværk-Teori i sit studie af samspillet mellem sproglige og materielle faktorer i Atlantvoldens efterkrigshistorie. Hun støtter sig til teorien for at adskille sit bidrag fra tidligere (danksprogede) studier, der har været præget af sproglige og diskursive analyser uden at betænke de materielle kvaliteter og processer omkring bunkerne, som Dahl selv fremhæver; for eksempel deres gradvise tilsynekomster i kystlandskabet som følge af erosion, der har bidraget til at gøre bunkerne påtrængende og nærværende på nye måder.

Dahl er som andre danske museumshistorikere før hende optaget af spørgsmålet, om bunkerne kan og bør kategoriseres som kulturarv og/eller erindringssted.³⁴ Endvidere søger hun, igen på linje med tidligere forskning, at identificere et antal overordnede faser i deres nyere historie (hos hende: fortrængning; omstilling; konfrontation).³⁵ Mit eget ærinde er trods et vist sammenfald i den teoretiske inspiration et andet. Jeg finder ikke selve kategoriseringsspørgsmålet afgørende – om bunkerne principielt bør have status som kulturarv er ikke for mig i sig selv interessant; det er derimod de konkrete dynamikker, der arbejder for eller imod, at dette sker, og de sociale og materielle konsekvenser af en eventuel ny klassificering. Altså en interesse i den ændrede praksis, som nye fortolkninger eller regulativer måtte medføre. Hvad angår de historiske faseinddelinger, kan de naturligvis være nyttige som generelle pejlemærker, men igen er de ikke for

34 Dahl 2019, s. 191–202; se også Hansen og Jensen 2014, s. 302–18.

35 Dahl 2019, s. 203; se også fodnote 21 ovenfor.

mig centrale. Mit primære fokus på særligt ét konkret bunkeranlægs betydning og brug – herunder min egen gruppes medvirken til dets mulige nye anvendelser – handler ikke om at identificere overordnede faser men om at forstå, hvordan mangeartede kræfter, perspektiver, hensyn og dagsordner krydser hinanden og ”brydes” i en enkelt case. Nogle af de stedlige perspektiver har, som vi skal se, karakter af tilbagevendende synspunkter, mens andre ikke har samme historiske klangbund. Til trods for denne varians er min primære optik synkron, ikke diakron. For mig står selve det samtidige, håndgribelige samspil i centrum for analysen, snarere end spørgsmålet om den specifikke case lader sig rubricere som del af den ene eller anden historiske fase.

Bunkerne som æstetiske objekter: Arven fra Virilio

Det skulle vise sig vanskeligere end som så at nedbryde de vante distinktioner, og en del af vores ambitioner måtte revideres hen ad vejen. Jeg vender tilbage til vores praktiske problemer med festivalen og til omgivelsernes modstand og skepsis. Først skal det dog handle om bunkerne som andet og mere end militære levn. Ved siden af deres historiske og ideologiske ophav og deres senere tilskrevne, negative symbolik som ”ar” efter besættelsen er bunkerne nemlig også objekter med en distinkt æstetik, med arkitektoniske kvaliteter og også med en fortsat evne til at fascinere. Jagtfilmens advarsel til raske drenge om ikke at lade sig lokke af de ”allehånde mystiske ting”, der kan ligne spændende legetøj, antyder allerede denne nærmest iboende tiltrækningskraft. Det er en kraft, som er velkendt i litteraturen om bunkers. For eksempel beskriver Dahl, hvordan der i de første år efter krigen i de danske aviser nok fandtes en klar erkendelse af, at bunkerne kunne vække ubehagelige erindringer, men også at der ved siden af løb ”et spor af nysgerrighed overfor det ukendte, hemmeligholdte, farlige og nærmest eksotiske, som bunkerne ligeledes blev kædet sammen med”.³⁶ Nogle har beskrevet denne dobbelthed i freudianske termer. Ian Klinke skriver eksempelvis om sine personlige erindringer om en bestemt, vesttysk koldkrigsbunker, hvori han og en kammerat legede som børn:

For me, this concrete survival shell was a forbidden land of plenty and a place of salvation, a place where my fantasies were safe. This secret and sacred space was uncanny – *unheimlich* – in the Freudian sense of something that is both alien and familiar, repulsive and attractive.³⁷

36 Dahl 2019, s. 70.

37 Klinke 2018, s. vii; se også Beck 2011, s. 82–83.

De flertydige sider af bunkerne er måske stadig ikke blevet bedre indfanget end af Paul Virilio, den franske byplanlægger, hvis fotografier og optegnelser udkom på engelsk i 1994 under titlen *Bunker Archeology*, men faktisk hidrører fra hans vandringer langs den franske og europæiske kyst som en ung mand i årene 1958-65.³⁸ Heri filosoferer han over bunkerne både som abstrakte, universelle former og som konkrete og specifikke spor på stranden. Virilios optegnelser er skiftevist storladne i deres udsigelser og verdenshistoriske rids og præget af mere sansenære, kropslige indtryk og introverte passager. Citatet her er et eksempel på denne vekselvirkning, først med den helt tætte, nærmest fænomenologiske refleksion,³⁹ og i næste åndedrag de store kronologiske paralleller, der sidestiller bunkerne med oldtidens ikoniske byggerier:

I was most impressed by a feeling, internal and external, of being immediately crushed. The battered walls sunk into the ground gave this small blockhouse a solid base; a dune had invaded the interior space, and the thick layer of sand over the wooden floor made the place ever narrower. Some clothes and bicycles had been hidden here; the object no longer made the same sense, though there was still protection here.

A complete series of cultural memories came to mind: the Egyptian mastabas, the Etruscan tombs, the Aztec structures... as if this piece of artillery fortification could be identified as a funeral ceremony, as if the Todt Organization could manage only the organization of religious space...⁴⁰

Virilio søger at forstå bunkerne ikke blot som fascistiske ar og barbariske levn, men også som skulpturelle former nært beslægtet med den gryende arkitektoniske modernisme.⁴¹ Hvad angår de specifikke rester af Atlantvolden, betragter han dem som allerede-forældede historiske ruiner, der som bekendt ikke formåede at opfylde deres funktionelle formål: at beskytte det nazistisk besatte Europa mod Allieret invasion.⁴² De fremstår for ham som en sidste rest af et immobilt territorialforsvar, der viste sig utidssvarende: "Abandoned on the sand of the littoral like the skin of a species that has disappeared, the bunker is the last theatrical gesture in the endgame of Occidental military history".⁴³ Endvidere noterer Virilio sig lokalbefolkningens generelle skepsis overfor – og i visse tilfælde blotte ignorering af – betonblokkene langs kysten. Bunkerne var så at sige usynlige for

38 Virilio 1994. Den engelske bog, som udkom under denne titel i 1994, er en oversættelse af et antal franske essays og fotos, som første gang blev udstillet i Paris i 1975-76 (se Beck 2011, s. 84; Gane 1999, s. 86).

39 Virilio var elev af Maurice Merleau-Ponty, en hovedsagelig i den franske fænomenologi.

40 Virilio 1994, s. 11.

41 Beck 2011, s. 86.

42 Garrett og Klinke 2019, s. 1068-69.

43 Virilio 1994, s. 46.

de lokale, han mødte på sine vandreture.⁴⁴ Hans forklaring er, at krigens minder i årene omkring 1960, hvor han foretog sine optegnelser, stadig var for friske, og han gengiver folks kommentarer til ham om, at ”det er et spørgsmål om tid”, før de fremmede militære levn vil kunne betragtes med kulturhistorisk interesse.⁴⁵

Virilios fotos og essays har inspireret en lang række senere studier af og diskussioner om Atlantvoldens ruiner såvel som af bunkers og deres æstetik mere bredt.⁴⁶ Visse analytikere taler ligefrem om *bunker studies* som en fremvoksende subdisciplin.⁴⁷ I en nylig artikel sætter Bradley Garrett og Ian Klinke dog nogle af de dogmer, de hævder præger bunkerstudierne i kølvandet på Virilio, til kritisk diskussion.⁴⁸ De påpeger blandt andet, at bunkers ikke bør reduceres alene til dragende reminiscenser fra en svunden tid og industrielle eller ”funky” rammer for kunst og events,⁴⁹ men også må betragtes som steder, der stadig gennemsyres af militariserede idéer og ideologier. Garrett og Klinke er især optaget af anlæggene fra Den Kolde Krig, som i nogle tilfælde, også i Danmark, bestod af genanvendte og tilpassede Anden Verdenskrigs-bunkers. I den forbindelse minder de om, at bunkers sjældent bygges alene som defensive beskyttelsesrum – en kvalitet og symbolik, Virilio lagde sin hovedvægt på – men at de også altid har været tænkt som baser for offensiv krigsførelse, for eksempel i form af kanonstillinger og kommandocentraler for egne angreb. “Not only have states used bunkers to govern populations by promising to protect (worthy) lives, but they have also used them as spaces from which to plan and unleash total war”.⁵⁰

Bunker Film Festival 2018, del II: at lege med ilden

Anbefalingerne om at huske på bunkerne som symboler på vold og ødelæggelse og undgå at betragte dem alene som strukturer fra en overstået fortid er værd at holde fast i. Hvad angår vores 2018-festival, er der ingen tvivl om, at den type tiltrækningskraft, som Virilio og mange andre har beskrevet, også her figurerede som underliggende faktor. Filmplanerne var bestemt næret af arrangørgruppens, herunder mine, egne opfattelser af bunkerne som dragende rum, der både var rå,

44 En sådan ligegyldighed eller glemsel, karakteristisk især for de første årtier efter krigen, genfinder man, som nævnt, i senere studier af bunkerne. Se fx Tzalmona 2013; Carr 2014; Hansen og Jensen 2014.

45 Virilio 1994, s. 14.

46 Se fx Beck 2011; Boyd og Linehan 2013; Strömberg 2013; Bennett 2017; Klinke 2018.

47 Flintham 2019 og Bennett 2020 er eksempler på dette.

48 Garrett og Klinke 2019.

49 Som hos eksempelvis Strömberg 2013; Bowers og Booth 2017.

50 Garrett og Klinke 2019, s. 1070. Garrett og Klinke trækker trådene op til nutiden, hvor ombyggede koldkrigsanlæg i nogle lande er ved at blive del af et *high-end* ejendomsmarked for velhavere, der kan erhverve sig topsikrede, underjordiske luksusenklaver, de kan søge tilflugt i, når og hvis apokalypsen kommer. Se også Garrett 2020.

klaustrofobiske og hemmelige, men også – og blandt andet derfor – æstetisk og kunstnerisk interessante. Vi var samtidig bevidste om deres fortsatte historiske og symbolske konnotationer, som vi håbede så at sige ville ”skinne igennem” i filmforevisningerne, uden at vi eksplicit behøvede pointere dem. I modsætning til dette håb kan den lokale modstand, vi mødte mod vores planer, og som jeg beskriver i det følgende, siges at have bund i en radikalt modsat opfattelse af, at bunkerne *netop* er, eller bør anskues som, historiske levn uden særlig nutidig relevans – og at jo mindre, de bliver italesat eller iscenesat, desto bedre.

I forsommeren 2018 havde vi omsider, efter måneders planlægning, forhandlinger, konsultation med filmeksperter og indhentning af tilladelser hos de relevante myndigheder, et flyvefærdigt program for festivalen til afholdelse i slutningen af august samme år.⁵¹ Helt centralt stod vores samtykke fra to lokale grundejere, der havde sagt ja til, at vi kunne benytte bunkerne på deres jordlodder til en håndfuld ”underjordiske” filmforevisninger i tillæg til to store aftenfilm planlagt til *open-air* visning på et enormt lærred sat op på stranden mellem bunkerne. Men vi havde gjort regning uden vært. Da jeg skrev og orienterede den lokale grundejerforenings bestyrelse om det kommende arrangement, indløb der med det samme stærke protester mod planerne. Foreningen slog primært på bekymringer for den omkringliggende, fredede natur og den forøgede trafik i området og gjorde desuden indsigelser mod, at man ikke i sin egenskab af grundejerforening var blevet inddraget i beslutningerne. ”Det er privat område, og vi kæmper en kamp for at bevare området intakt”, skrev foreningens talsperson til mig og tilføjede, at ”det er os en gåde, hvordan Kystdirektoratet kan finde på at give dispensation” til arrangementet, i lyset af det arbejde og de mange penge, direktoratet og Naturstyrelsen i øvrigt bruger på kystbeskyttelse i området.⁵²

Argumentationen blev hurtigt teknisk og fokuserede især på de såkaldte *private fællesveje*, som publikum ville skulle benytte for at bevæge sig fra hovedvejen til filmvisningerne. Det er små adgangsveje, som ejes og vedligeholdes af ejerforeningens medlemmer, men som også må benyttes af andre, dog kun til fods, på cykel eller til hest. Foreningen protesterede kraftigt mod vores planer om at lade festivalgæster færdes ad disse veje, især da jeg havde anslået, at de to udendørs aftenvisninger kunne trække op mod 1000 gæster ned til stranden i tilfælde af godt sensommervejr. Parallelt med den gråzonestatus, jeg har beskrevet for de bunkers, der ligger på privat grund, er der for fællesvejene tale om det, man kunne kalde et ”ukendt” ejerskab, det vil sige ét som ikke er skiltet eller på

51 Programmet blev lagt i samarbejde med en konsulent fra Cinemateket i København og kom til at bestå af syv titler: *Dunkirk*, *Apocalypse Now* (begge som gratis open-air visninger på stranden), *Der Untergang*, *Das Boot*, *Buried*, *Waltz with Bashir* (alle som ”indendørs” forevisninger i en mørk bunker) og *Under Sandet* (vist i Ringkøbing Biograf). Fire af filmene indledtes med korte oplæg fra filmeksperter. Dertil kom en række gratis omvisninger i en koldkrigsbunker i udkanten af Ringkøbing.

52 Citeret fra e-mailkorrespondance med grundejerforeningens talsperson, juli 2018.

anden måde identificerbart for offentligheden, men som altså kan påberåbes af lodsejerne, som det skete her. En ophedet generalforsamling i foreningen resulterede i, at den ene af de to grundejere, hvis bunker vi oprindeligt havde fået lov at bruge, trak sit tilsagn tilbage. Han mente sig misinformeret af arrangørerne – det vil primært sige af mig – hvad angik festivalens påtænkte logistik, men lagde især vægt på, at vi ikke havde henvendt os til ejerforeningen eller til den lokale klitfoged (som også var medlem af ejerforeningen) i god tid inden festivalen.

Disse detaljer kan synes uvæsentlige, men pointen er, at det regulerede kulturlandskab også er et *ejet* landskab, og at love og principper om privat ejerskab og dertil knyttede rettigheder og krav er afgørende faktorer, når man skal udrede, hvordan gråzonerne omkring de historiske levn forstås og forvaltes. Endvidere er det afgørende at betragte nutidens praksis i sin egen historiske kontekst: I den konkrete sag kan de kraftige protester fra grundejerne bedst forstås som et udbrud i en fortsat serie af ulmende spændinger og momentvise kampe mod dem, som i tidens løb har ønsket at kaste lys på, aktivere eller udvikle bunkerne i området. Faktisk er Nørre Houvig Grundejerforening decideret født ud af denne modstand; den blev stiftet som eksplicit respons på et fredningsforslag, som det daværende Ringkjøbing Amtsråd fremlagde i 1987 med henblik på at bevare Houvig-bunkerne som ”et stykke Danmarkshistorie på linie med de voldsteder, skanser og borgruiner, som fortæller om vores historie i tidlige krigsperioder”, som et daværende amtsrådsmedlem udtrykte det.⁵³ Forslaget førte dengang til en heftig debat og altså også til stiftelsen af en grundejerforening for egnens daværende sommerhusejere, som frygtede fredning, forbud mod nye byggerier og med tiden risiko for ekspropriering. I sin protestskrivelse til amtet lagde foreningens daværende talspersoner især vægt på trafikale udfordringer, men man anlagde også et nationalt, følelsesladet blik på bunkerne og deres angivelige værdi:

Bunkersanlægget er tysk-nazistisk ”kultur”historie og ikke dansk. Det er udtryk for den tyske nazismes stupide og grusomme voldsdyrkelse, og dets eneste relation til det danske land er at ligge her som en skamstøtte over den danske eftergivenhedspolitik før og under krigen. Vi finder det herudfra utiltalende og usmageligt at udstille og slå turistmønt af vort lands totale ydmygelse. Og vi ser ingen grund til at bevare og frede dette i det danske landskab så grimme og skæmmende nazistiske mausolæum.⁵⁴

Protesterne og den efterfølgende debat førte dengang til, at fredningsplanerne blev skrinlagt. Siden da har andre initiativer, der med mellemrum har sat fokus på det markante Houvig-anlæg, lidt samme skæbne, for eksempel i forbindelse

53 Citeret fra <http://norrehouvig.dk/lidt-historik/> (besøgt 6/10 2021).

54 Citeret fra <http://norrehouvig.dk/lidt-historik/> (besøgt 6/10 2021).

med føromtalt ”Krylefund” i 2008 og den enorme medieopmærksomhed, der fulgte med. Kortlivede tanker om at søge at bevare det unikke fund af en nyopdukket mandskabsbunker med næsten uskadt interiør *in situ*, altså som en art minimuseum på stranden, mødte kraftig modstand fra grundejerne. Den daværende formand udtalte til pressen: ”Som barn fik vi altid at vide, at vi skulle holde os ude af bunkerne. Og det gør jeg stadig. De interesserer mig ikke. Vi kan lide at være i Krylen på grund af vind og vejr. Og fred og ro”.⁵⁵ Ligesom i protesterne mod vores filmplaner ti år senere var det især truslen om sliddet på naturen og den forøgede turisme, der var de centrale anstødssten, mens de nationalt ladede argumenter ikke var fremherskende som i 1980’erne. Ikke desto mindre blev bunkerne i dette perspektiv stadig ikke accepteret som attraktioner eller kulturarv, men blev tværtimod set som farlige, forurenende fremmedelementer, der egentlig burde fjernes. Som formanden forklarede til *Dagbladet Ringkøbing-Skjern*: ”Vi vil gerne selv bade, men efterhånden tvivler jeg på, at det er fornuftigt. Hvad er der ikke allerede røget i havet af bunkersrester og armeringsjern? Tænk sig at blive spiddet på et stykke jern i vandet”.⁵⁶

Bunkeren som ambivalent arv

Eksemplet fra 2008 viser tydeligt, hvordan bølger af uenighed stadig brydes om bunkerne. Grundejerforeningens formands opfattelse af dem som uinteressant, farligt jern og beton står i åbenlys modsætning til det, vi kunne kalde kulturarvsblikket, der med jævne mellemrum har indfundet sig i Houvig, hvori bunkerne søges værdisat, sikret og/eller formidlet til et bredere publikum. For de medlemmer af grundejerforeningen, der har været med siden kampen mod amtet i 1980’erne – og en del af foreningens kerne har faktisk det – opleves den periodiske opblussen nærmest som cykliske gentagelser af samme grundkonflikt, som nogle af dem forklarede mig, efter at dønningerne fra festivalpolemikken havde lagt sig. Et af bestyrelsesmedlemmerne formulerede det sådan her i et interview: ”Nu er der ro på. Så dukker det op, når der er gået ti år. Og nu kommer det pokkerme igen.” Den lokale modstand er måske ikke som tidligere bundet sammen med en eksplicit national eller anti-tysk position, men den fokuserer stadig på bunkerne som fremmedelementer, der ikke hører til. Nu er det især kystens natur, der betænkes, og den skadevirkning, en forøget turisme tænkes at have på de skrøbelige omgivelser, som en del af sommerhusejerne ser sig selv som medvøgere af. Rationaler om beskyttelse og bevaring er således i ganske høj kurs her, blot ikke med bunkerne som genstand: man modsætter sig så at sige fredning af kultu-

55 Citeret fra interview i Kryger 2008.

56 Citeret fra interview i Kryger 2008.

ren (bunkerne) i bestræbelserne på at værne naturen (klitlandskabet). I den optik opfattes bunkerne ikke alene som fysiske risici, som i formandens badescenarier citeret ovenfor, men også som installationer med en mere indirekte, indbygget trussel knyttet til den opmærksomhed og sociale friktion, de genererer.

Konflikterne afspejler bunkernes uafklarede status. De er som allerede beskrevet på flere måder ukategoriserbare og vanskelige at tage stilling til, ikke bare for den enkelte, men også i en juridisk optik og i et forvaltningsperspektiv. De passer ikke ind i de givne kasser og gør så at sige oprør mod de rene linjer. Til spørgsmålet, om bunkerne bør betragtes og behandles som "kulturarv" og dermed som genstande eller monumenter, der skal "sikres" af museerne, kan man sige, at de også her skurrer mod en stribe af de karakteristika, der normalt forbindes med kulturarvsbegrebet, som det for eksempel bruges hos UNESCO:⁵⁷ Bunkerne er ikke unikke, sjældne eller "fremragende" (*outstanding*), men derimod masseproducerede, uprætentiøse og bygget for at være usynlige. De er ikke stabile strukturer, som den såkaldt "faste" kulturarv antages at være, men højst foranderlige – endda til tider forsvundne som følge af storme og sandflugt – noget, som i sig selv vanskeliggør en traditionel "sikring". Ikke mindst er bunkerne atypiske kandidater til prædikatet kulturarv, fordi de ikke kan siges at referere til eller repræsentere en nulevende kultur eller gruppe. Selve tanken om kulturarv er bundet op på idéen om nogen, der arver, og i dette tilfælde er det vanskeligt at pege på åbenlyse "arvinger", hvis identitet er bundet til eller videreføres gennem bunkerne.⁵⁸ De er ikke rigtigt *nogens* kulturarv.

Bunkerne er med andre ord omgærdet af ambivalens. Dette gælder ikke kun deres formelle og klassificeringsmæssige status, men også som genstande for sansning og oplevelse. Jeg har nævnt de freudianske udlægninger af bunkernes *Unheimlichkeit*, ifølge hvilke de på én gang fremstår frastødende og dragende.⁵⁹ I en dansk sammenhæng har kunsthistoriker Mette Haakonsen, inspireret af Virilio, beskrevet sine modsætningsfyldte sanseindtryk under sit besøg ved og i den nyopdagede Krylebunker i 2008.⁶⁰ For litteraten John Beck er bunkerens modsætninger og dissonans indikationer af en langt mere gennemgående *modernitetens* ambivalens:

57 På sin hjemmeside om "World Heritage" fremsætter UNESCO denne temmelig overordnede definition af kulturarv: "Heritage is our legacy from the past, what we live with today, and what we pass on to future generations. Our cultural and natural heritage are both irreplaceable sources of life and inspiration" <https://whc.unesco.org/en/about/> (besøgt 13/10 2021). I sin såkaldte verdensarvskonvention fra 1972 indstiftede UNESCO for første gang et begreb og kriterium om "Outstanding Universal Value" (konventionen kan tilgås fra samme hjemmeside).

58 Eriksen 2014, s. 142.

59 Klinke 2018, s. vii–viii; Beck 2011, s. 82–83.

60 Haakonsen 2010, s. 112.

The disturbing and relentless oscillation between life and death, ruin and rubble, nature and culture, exposure and concealment, image and object, art and atrocity (...) that vibrates deep in the rebars of the bunker's reinforced concrete is the tremor of modernity's ambivalence no amount of cultural recuperation can, or should, contain.⁶¹

Beck støtter sig til Zygmunt Bauman, der har karakteriseret ambivalens som "the possibility of assigning an object or an event to more than one category" og fremhævet det akutte ubehag, en sådan ambivalens kan generere, når man er ude af stand til at tildele noget en entydig betydning.⁶² Moderniteten forstås her som en strømning, der søger at regulere, skabe orden og bekæmpe det ukategoriserbare; en fortløbende kamp mod kaos, som dog ifølge Bauman uvægerligt viser sig i stedet at generere stadigt *mere* ambivalens. For ham bliver ambivalens derfor en slags uundgåeligt biprodukt af vor tid, ja intet mindre end "*the waste of modernity*".⁶³ I Becks applicering af Baumans modernitetskritik udgør de hensmuldrende betonbrokker langs den europæiske Atlanterhavskyst et oplagt, konkret eksempel på et sådant "spild".

Andre har i tidens løb beskrevet lignende dynamikker og responser, psykologiske såvel som sociale, vedrørende det, som nødtigt lader sig klassificere. En af dem er Mary Douglas, en hovedskikkelse i den strukturalistiske antropologi, som i sit hovedværk *Purity and Danger* fra 1966 analyserer forskellige kulturelle forståelser og forvaltninger af det urene, eller bredere: af det, som ikke kan indplaceres ordentligt i de forhåndenværende kategorier.⁶⁴ Hendes berømte betegnelse for denne type affald (eller spild, som Bauman ville sige) er "matter out of place".⁶⁵ Dette "stof" tjener, gennem sin uønskede tilstedeværelse og de rutiner og processer, der eksisterer til dets bortfjernelse eller udryddelse, til faktisk at bekræfte det omkringliggende system af orden:

Dirt then, is never a unique, isolated event. Where there is dirt there is system. Dirt is the by-product of a systematic, ordering and classification of matter, in so far as ordering involves rejecting inappropriate elements.⁶⁶

Bunkerne er oplagte eksempler på den slags ukomfortable anomalier, som det omgivende samfund løbende har søgt at udstøde som affald, som vi for eksempel så det i Besættelsesfilmens tidlige fordømmelser eller i grundejerforeningens

61 Beck 2011, s. 98

62 Bauman 1991 citeret i Beck 2011, s. 83.

63 Bauman 1991 citeret i Beck 2011, s. 83, original kursiv.

64 Douglas 2002.

65 Douglas 2002, s. 44.

66 Douglas 2002, s. 44.

Klaustrofobiske scener: Fremvisning af *Das Boot* (Ubåden), Wolfgang Petersens prisbelønnede film fra 1981, afspillet i en bunker i udkanten af Ringkøbing under *Bunker Film Festival 2018*. Foto af forfatteren.

kontinuerlige – og indtil nu ret succesrige – forsøg på at frakende bunkerne i Houvig enhver status som andet end netop spild. ”Ambiguous things can seem very threatening”, skriver Douglas i forordet til 2002-udgaven af *Purity and Danger*.⁶⁷ Hun forklarer, på linje med Baumans senere pointer, at hendes bog rummer refleksioner over ”the cognitive discomfort caused by ambiguity” og tilføjer, at denne type ubehag typisk søges bragt under kontrol gennem lokale teorier om det forurenede/malplacerede objekts angivelige skadevirkninger.⁶⁸ I mine eksempler fra Vestjylland er det ikke vanskeligt at pege på noget, der minder om sådanne stedlige ”teorier”, for eksempel i den omtalte betoning af de fysiske farer, betonresterne udgør for de badende. Pointen hos Douglas er altså, at en sådan modstand, både i den lille skala som her, men også udtrykt i bredere samfundsmæssige forbud og tabuiseringer, i bund og grund opstår som svar på den modvilje, de ”uordentlige”, ikke-placérbare fænomener vækker. I det perspektiv kan de lokale forkæmpere for en ”uspoleret” natur i Houvig forstås som beskyttere og medskabere af langt mere dybtgående idéer om renhed og klare linjer, hvor tingene, menneskene, sæderne og skikkene for alt i verden skal blive på deres ”rette

67 Douglas 2002, s. xi.

68 Douglas 2002, s. xi.

plads”. Det er vel at mærke en kamp, grundejerforeningen langt fra kæmper alene. Som allerede nævnt er turismen i området – ligesom turisme verden over – bygget over en læst, der dyrker og fastholder rene, letforståelige kategorier og deres adskillelser (kultur/natur, land/by, værter/gæster, for eksempel).⁶⁹ At stræbe efter at overskride de gængse grundprincipper og grænser, som vi forsøgte med vores festival, er i det lys en kamp mod langt mere end et antal lokale ildsjæle; det er et arbejde, der udfordrer dybt indlejrede måder at inddele og forstå verden og dens elementer på.

Konklusion

Filmfestivalen i 2018 endte med at blive afviklet, men i andre rammer end først planlagt. Efter i ellefte time at være blevet forment adgang til de påtænkte locations omkring Houvig lykkedes det os at finde nye græsgange og ny beton i Ringkøbing og Søndervig. Bunkerne her var knapt så ikoniske men tillod os dog at iværksætte vores grundlæggende eksperimenter om, hvad det vil sige at opleve en film i den særprægede atmosfære, en forhenværende bunker rummer. Vi lærte også noget om vejrforhold og den logistik, der er forbundet med store udendørs filmvisninger på en strand langs den stormfulde Vesterhavskyst. Analysen af selve arrangementets afvikling, herunder af de data, vi indsamlede fra publikum om deres oplevelser, henstår stadig.

Jeg har i denne artikel været optaget af at forstå Vestkystens bunkers som efterkrigsruiner, der tilskrives og gennem årene er blevet tilskrevet betydning og bekymring på forskellig vis. Jeg har især forfulgt de varierende typer af uklarhed og ambivalens, der har tendens til at skyde op omkring bunkerne, og søgt at sætte disse i kontekst, både historisk og med vægt på deres oplevelsesmæssige dimensioner og kraft. Jeg har krydsklippet mellem empiriske nedslag – især centreret om vores erfaringer fra filmfestivalen i 2018, men også iblandet historiske tilbageblik – og litteraturbaserede belysninger og diskussioner. Jeg har forsøgt at udrede og beskrive, hvordan bunkeranlæggene er karakteriseret og ompundet af en række modsætningsforhold, både principielt og praktisk. Man kan overordnet sige, at de eksisterer – som materielle strukturer, som steder, som symboler, som genstande for juridiske bestemmelser, med mere – spændt ud mellem en higen efter rene linjer og en konstant overskridelse eller forvirring af disse linjer. Det gælder for eksempel i spørgsmålet om deres tilblivelse, hvor de stadig oftest omtales som ”tyske”, men egentlig er produktet af tæt samarbejde (eller kollaboration, om man vil) mellem tyske og danske aktører, entreprenører og materialer. Det gælder

69 En lang række akademiske studier har beskæftiget sig med turismens så at sige indbyggede stereotypificerende mekanismer. To tidlige nøgletekster, som på forskellig vis trækker på den samme strukturalistisk-semiotiske arv som Douglas, er MacCannell 1999 [1976] og Culler 1981.

også i forhold til deres materielle og symbolske status, hvor kritiske stemmer har fastholdt dem som udanske fremmedelementer, for eksempel som ”slemme ar i terrænet” (Besættelsesfilmen, 1945), ”nazistiske mausoleer” (grundejerforeningens protestbrev, 1987) eller potentielt ødelæggende turistmagneter (kritikken af vores festivalplaner, 2018) – men hvor de i praksis er vokset sammen med omgivelserne i en grad, der tvinger os til at stille spørgsmålstejn ved, hvor det kulturelle stopper og naturen tager over. Man kan også iagttage den ambivalente relation mellem sort/hvide principper og de facto gråzoner i det lovmæssige og administrative apparat, der ikke synes i stand til at kategorisere bunkerlevnene på en meningsfuld måde, der kan fungere handlingsanvisende.

I litteraturen fremhæves bunkerne som flertydige, som gennemstrømmet af flere betydninger, som både-og i forskellig forstand. De er både beskyttelsesrum og angrebsbastioner, både ar og arkitektur, både moderne og forældede og så videre. Jeg har foreslået, at ruinernes ambivalens i stedet for et både-og måske bedre lader sig indfange som et hverken-eller, det vil sige med vægten lagt på, at de netop *ikke* lever op til eksisterende kategoriers kriterier. De er ambivalente, fordi de måske nok minder os om en række ting og fænomener, vi kender, men netop alligevel ikke er *helt* ligesom disse andre ting og fænomener. De er ikke *helt* tyske, ikke *helt* urokkelige, ikke *helt* kulturarv. I den forstand er det fraværet af en klar identitet, der både konceptuelt og forvaltningsmæssigt gør bunkerne besværlige og vanskeligt håndterbare. Men dette fravær er vel at mærke samtidig en del af det, der drager. De fascinerer blandt andet fordi, vi ikke nøjagtigt ved, hvad de er, og hvad vi skal stille op med dem. Måske ligger bunkerruinernes primære værdi – som kulturarv eller blot som kuldsejlet beton – i denne erkendelse: at verden ikke altid lader sig begribe i rene linjer.

Tak for hjælpen: Jeg takker hele holdet bag forskningsprojektet *Rethinking Tourism in a Coastal City*, særligt Britta Timm Knudsen, Sofie Maj Thomsen og Jan Ifversen, alle fra Aarhus Universitet, for deres støtte og idéer undervejs i projektet. Endvidere en varm tak til Rasmus Brendstrup, Cinemateket, for uvurderlig filmfaglig og organisatorisk hjælp med Bunker Film Festival 2018, og til Ringkøbing-Skjern Museum for sparring og logistisk støtte. En særlig tak skylder jeg to lokale ildsjæle i Houvig, Bent Baagøe Anthonisen og Dorthe Fjord Tarbensen, for at stille deres enorme viden og gæstfrihed til rådighed. Under tilblivelsen af artiklen her har jeg nydt godt af forvaltningsmæssig ekspertise fra Sune Watkins, Slots- og Kulturstyrelsen. Endelig takker jeg to anonyme fagfællebedømmere, der har bidraget til at gøre denne artikel mere stringent og fokuseret.

Referencer

- Andersen, Jens 2007: *Tysk invasionsforsvar i Danmark 1940–45*. Statens Forsvarshistoriske Museum.
- Andersen, Jens 2018 (red.): *Atlantvolden i Nordjylland*. Bind II: *Mennesker og efterliv*. Museum Thy.
- Andersen, Jens 2018: *Atlantvolden i Nordjylland*. Bind I: *Hitlers krig og befæstningen af Nordjylland*. Museum Thy.
- Andersen, Kjetil G. 2021: *Hitlers byggherrer. Fritz Todt og Albert Speer i Norge*. Fagbokforlaget.
- Andersen, Steen 2005: *De gjorde Danmark større. Danske entreprenører i krise og krig 1919–1947*. Lindhardt og Ringhof.
- Anthonisen, Bent Baagøe (red.) 2014: *En tysker fortæller. Gerhard Saalfeld og historien fra bunkeren*. Tarm Bogtrykkeri.
- Bauman, Zygmunt 1991: *Modernity and Ambivalence*. Polity Press.
- Beck, John 2011: "Concrete Ambivalence: Inside the Bunker Complex". *Cultural Politics* 7:1, s. 79–102. DOI: [10.2752/175174311X12861940861789](https://doi.org/10.2752/175174311X12861940861789)
- Bell, Simon; Tyrväinen, Liisa; Sievänen, Tuija; Probstl, Ulrike og Simpson, Murray 2007: "Outdoor Recreation and Nature Tourism: A European Perspective". *Living Reviews in Landscape Research* 1:2, s. 1–46. DOI: [10.12942/lrlr-2007-2](https://doi.org/10.12942/lrlr-2007-2)
- Bennett, Luke 2017 (red.): *In the Ruins of the Cold War Bunker. Affect, Materiality and Meaning Making*. Rowman & Littlefield.
- Bennett, Luke 2020: "The Bunker's After-Life: Cultural Production in the Ruins of the Cold War". *Journal of War & Culture Studies* 13:1, s. 1–10. DOI: [10.1080/17526272.2019.1698845](https://doi.org/10.1080/17526272.2019.1698845)
- Boer, Laurens og Donovan, Jared 2012: "Prototypes for Participatory Innovation". *DIS 2012: Proceedings of the Designing Interactive Systems Conference*, s. 388–397. DOI: [10.1145/2317956.2318014](https://doi.org/10.1145/2317956.2318014)
- Bowers, Rachael og Booth, Kevin 2017: "Preserving and Managing York Cold War Bunker. Authenticity, Curation and the Visitor Experience". Luke Bennett (red.): *In the Ruins of the Cold War Bunker. Affect, Materiality and Meaning Making*. Rowman & Littlefield, s. 201–214.
- Boyd, Gary A. og Linehan, Denis (red.) 2013: *Ordnance: War + Architecture & Space*. Ashgate.
- Carr, Gilly 2014: *Legacies of Occupation. Heritage, Memory and Archaeology in the Channel Islands*. Springer.
- Christensen, Claus Bundgård; Poulsen, Niels Bo og Smith, Peter Scharff 1997: *Dansk arbejde – tyske befæstningsanlæg*. Blåvandshuk Egnsmuseum.
- Culler, Jonathan 1981: "Semiotics of tourism". *American Journal of Semiotics* 1:1-2, s. 127–140. DOI: [10.5840/ajs198111/25](https://doi.org/10.5840/ajs198111/25)

- Dahl, Chrestina 2018: "Fra skamletter til kultur minder – Atlantvoldens bunkere efter maj 1945". Jens Andersen (red.): *Atlantvolden i Nordjylland*. Bind II: *Mennesker og efterliv*. Museum Thy, s. 180–223.
- Dahl, Chrestina 2019: *Fra skamletter til kulturarv – håndtering af Atlantvoldens bunkere fra 1945 til i dag*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet.
- Douglas, Mary 2002 [1966]: *Purity and Danger. An analysis of concept of pollution and taboo*. London and New York: Routledge.
- Eriksen, Anne 2014: *From Antiquities to Heritage. Transformations of Cultural Memory*. Berghahn Books.
- Estalella, Adolfo og Criado, Tomás S. 2018: *Experimental Collaborations: Ethnography through fieldwork devices*. Berghahn Books.
- Flintham, Matthew 2020: "Vile Incubator: A Pathology of the Cold War Bunker". *Journal of War & Culture Studies* 13:1, s. 11–32. DOI: [10.1080/17526272.2019.1687987](https://doi.org/10.1080/17526272.2019.1687987)
- Forty, Adrian 2012: *Concrete and Culture. A Material History*. Reaktion Books.
- Gane, Mike 1999: "Paul Virilio's Bunker Theorizing". *Theory, Culture & Society* 16:5–6, s. 85–102. DOI: [10.1177/02632769922050881](https://doi.org/10.1177/02632769922050881)
- Garrett, Bradley 2010: "Urban Explorers: Quests for Myth, Mystery and Meaning". *Geography Compass* 4, s. 1448–61. DOI: [10.1111/j.1749-8198.2010.00389.x](https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2010.00389.x)
- Garrett, Bradley 2020: *Bunker. What it takes to survive the apocalypse*. Penguin Books.
- Garrett, Bradley og Klinke, Ian 2019: "Opening the Bunker: Function, materiality, temporality". *Environment and Planning C: Politics and Space* 37:6, s. 1063–1081. DOI: [10.1177/2399654418816316](https://doi.org/10.1177/2399654418816316)
- Gaver, Bill 2012: "What should we expect from research through design?". *CHI '12: Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, s. 937–946. DOI: [10.1145/2207676.2208538](https://doi.org/10.1145/2207676.2208538)
- Haakonsen, Mette 2010: "At opleve et semantisk tæt objekt. Kryle-bunkerens erindringsværdi i fænomenologisk perspektiv". *Ekfrase: Nordisk tidsskrift for visuell kultur* 1:2, s. 101–117.
- Hansen, Lulu Anne og Jensen, Mette Bjerrum 2014: "Spræng dem eller bevar dem: Bunkers fra betonklodser til kulturarv og attraktioner". Lulu A. Hansen og Martin Rheinheimer (red.) *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag, s. 261–318.
- Hansen, Lulu Anne og Lundtofte, Henrik 2014: "Vestkystens Klondyke. Fortællinger om Esbjerg og Vestkysten under besættelsen". Lulu A. Hansen og Martin Rheinheimer (red.) *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag, s. 153–212.

- Hansen, Lulu Anne og Rheinheimer, Martin (red.) 2014: *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag.
- Harrison, Rodney 2013: *Heritage. Critical Approaches*. Routledge.
- Ifversen, Jan (red.) 2019: "Afrapportering af forsknings- og innovationsprojektet *Rethinking Tourism in a Coastal City – Design for New Engagements* (RTCC-DNE) Støttet af Innovationsfonden (case number 5154-00003B)". Aarhus Universitet.
- Jensen, Mona 2014: "'Fall Erna' – invasionen, der aldrig kom. Det tyske forsvar af Esbjerg". Lulu A. Hansen og Martin Rheinheimer (red.) *Bunkers. Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Syddansk Universitetsforlag, s. 27–69.
- Klinke, Ian 2018: *Cryptic Concrete. A Subterranean Journey Into Cold War Germany*. Wiley Blackwell.
- Knudsen, Knud 2018: "De byggede bunkerne – arbejde og arbejdsforhold ved Atlantvolden i Nordjylland". Jens Andersen (red.): *Atlantvolden i Nordjylland*. Bind II: *Mennesker og efterliv*. Museum Thy, s. 10–47.
- Kryger, Lars 2008: "Vi vil ikke ha' bunkermuseum". *Dagbladet Ringkøbing-Skjern*, 30. juni 2008.
- Latour, Bruno 1999: *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press.
- Latour, Bruno 2005: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
- MacCannell, Dean 1999 [1976]: *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. University of California Press.
- Macdonald, Sharon 2009: *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. Routledge.
- Marcus, George 2000: *Para-Sites: A Casebook Against Cynical Reason*. University of Chicago Press.
- Marcus, George og Holmes, Douglas R. 2008: "Collaboration Today and the Re-Imagination of the Classic Scene of Fieldwork Encounter". *Collaborative Anthropologies* 1, s. 81–101. DOI: [10.1353/cla.0.0003](https://doi.org/10.1353/cla.0.0003)
- Meskell, Lynn 2002: "Negative Heritage and Past Mastering in Archaeology". *Anthropological Quarterly* 75:3, s. 557–74. DOI: [10.1353/anq.2002.0050](https://doi.org/10.1353/anq.2002.0050)
- Mogensen, Preben H. 1992: "Towards a Prototyping Approach in Systems Development". *Scandinavian Journal of Information Systems* 4, s. 31–53. DOI: [10.7146/dpb.v21i412.6725](https://doi.org/10.7146/dpb.v21i412.6725)
- Nielsen, Henrik G. 2018. "Bunkeræstetik". Jens Andersen (red.): *Atlantvolden i Nordjylland*. Bind II: *Mennesker og efterliv*. Museum Thy, s. 256–73.
- Pálsson, Gisli 2013: "Situating nature: Ruins of modernity as *náttúruperlur*". *Tourist Studies* 13:2, s. 172–188. DOI: [10.1177/1468797613490374](https://doi.org/10.1177/1468797613490374)

- Ringskou, Christian 2012: "Med Gerhard Saalfeld til Vestjylland – en bunkersoldats oplevelser". Christensen Ringskou; Peter Carstensen; Kim Clausen; Claus Kjeld Jensen og Tine Lorange (red.) *Opdatering. Årbog for Museet for Varde By og Omegn & Ringkøbing-Skjern Museum 2012*. Museet for Varde By og Omegn og Ringkøbing-Skjern Museum, s. 89–98.
- Runia, Eelco 2006a: "Presence". *History and Theory* 45:1, s. 1–29. DOI: [10.1111/j.1468-2303.2006.00346.x](https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2006.00346.x)
- Runia, Eelco 2006b: "Spots of Time". *History and Theory* 45:3, s. 305–316. DOI: [10.1111/j.1468-2303.2006.00366.x](https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2006.00366.x)
- Smith, Laurajane 2006: *Uses of Heritage*. Routledge.
- Strömberg, Per 2013: "Funky Bunkers: The Post-Military Landscape as a Readymade Space and a Cultural Playground". Gary A. Boyd og Denis Linehan (red.) *War + Architecture & Space*. Routledge, s. 67–81.
- Tsing, Anna L. 2015: *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton University Press.
- Tsing, Anna L. 2017: "The Buck, the Bull and the Dream of the Stag: Some Unexpected Weeds of the Anthropocene". *Suomen Antropologi* 42:1, s. 3–21.
- Tzalmona, Rose 2011: "Traces of the Atlantikwall or The Ruins that were built to Last..." *Third Text* 25(6), s. 775–786. DOI: [10.1080/09528822.2011.624351](https://doi.org/10.1080/09528822.2011.624351)
- Tzalmona, Rose 2013: "The *Atlantikwall*: From a forgotten military Space Towards Places of Collective Remembrance". Gary A. Boyd og Denis Lineham (red.) *War + Architecture & Space*. Routledge, s. 139–55.
- Virilio, Paul 1994: *Bunker Archeology*. Princeton Architectural Press.
- Winter, Tim 2013: "Clarifying the critical in critical heritage studies". *International Journal of Heritage Studies* 19:6. s. 532–45. DOI: [10.1080/13527258.2012.720997](https://doi.org/10.1080/13527258.2012.720997)
- Zimmerman, John; Forlizzi, Jodi og Evenson, Shelley 2007: "Research through design as a method for interaction design research in HCI". *Proceedings of the SIGCHI conference on Human factors in computing systems*, s. 493-502. DOI: [10.1145/1240624.1240704](https://doi.org/10.1145/1240624.1240704)

Websteder (angivet i den rækkefølge, de forekommer i artiklen)

- Besættelsesfilmen – Krigens Spor i dansk Natur*, <https://filmcentralen.dk/museum/danmark-paa-film/film/besaettelsesfilmen-krigens-spor-i-dansk-natur> (besøgt 7/10 2021)
- Museumsloven – Retsinformation*, <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2014/358> (besøgt 13/10 2021)
- Bunkerne (6): Den gode tysker – TV Midtvest*, <https://www.tvmidtvest.dk/bunkerne/bunkerne-6-den-gode-tysker> (besøgt 6/10 2021)
- Naturbeskyttelsesloven – Retsinformation*, <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2019/240> (besøgt 13/10 2021)

Ringkøbing-Skjern Kommunes hjemmeside, <https://www.rksk.dk> (besøgt 14/10 2021)

Lidt historik – til Nørre Houvig Grundejerforening, <http://nørrehouvig.dk/lidt-historik/> (besøgt 6/10 2021)

UNESCO World Heritage Centre, <https://whc.unesco.org/en/about/> (besøgt 13/10 2021)

English summary

Walls and violence in a stormy landscape:

On the concrete traces of war along the Danish North Sea coast

This article focuses on the numerous ruins of military bunkers from the Second World War still dotting the Danish North Sea coastline. Its purpose is to explore the present-day and post-war meanings of this cumbersome, complex and unresolved heritage and its entanglements with the coastal landscape. The paper draws primarily on empirical material from a recent research and development project seeking to utilize the former German military facilities in new ways, complemented by considerations of historical examples. It discusses the Danish bunker ruins in the light of cultural and social theory used to reflect on the bunkers not merely as historical traces but also as architectural structures with continuous appeal and fascination.